

“स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये आदिवासी भटक्या जमातींचा सहभाग”

प्रा. अश्विनी रामचंद्र खवळे

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

Email – ashkhavale10@gmail.com

सारांश –

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचा व क्रांतिकारी चळवळीचा अभ्यास करताना असे लक्षात येते की, भारताच्या स्वातंत्र्य लढाईमध्ये आदिवासी भटक्या जमातीचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. भारतीय स्वातंत्र्याचा इतिहास आदिवासी भटक्या जमातीचा उल्लेख केल्याशिवाय पूर्ण होत नाही. भारताच्या स्वातंत्र्य युद्धाचा इतिहास जर सुवर्ण अक्षराने लिहायचा असेल तर आदिवासी क्रांतिकारकांचा इतिहास समाजासमोर येणे आवश्यक आहे. आदिवासी भटक्या जमातींनी आपले प्राण पणाला लावून देश स्वतंत्र करण्यासाठी केलेला संघर्ष, उठाव व त्यासाठी केलेले बलिदान आपणास स्वातंत्र्य लढ्याची साक्ष देतात परंतु आदिवासी हुतात्म्यांची, वीरांची इतिहासाने योग्य ती नोंद घेतली नाही. त्यामुळे आदिवासी भटक्या जमातींनी स्वातंत्र्य लढ्यासाठी दिलेले योगदान अथवा दिलेले बलिदान जनतेच्या समोर मोठ्या प्रमाणात आलेले नाही आणि म्हणूनच दुर्लक्षित राहिलेल्या आदिवासी भटक्या जमातीतील क्रांतिकारकांचे योगदान सर्वासमोर येणे आवश्यक आहे. यामुळे भारतातील स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये आदिवासी भटक्या जमातीचा दिलेल्या योगदानाचा मोलाचा वाट आहे व त्यांच्यासुद्धा प्रेरणादायी गौरवशाली ऐतिहासिक वारसाची ओळख सर्वांना होईल.

बीज शब्द- स्वातंत्र्य, आदिवासी, इतिहास, भटके.

प्रस्तावना –

१७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये इंग्रजांनी भारतात व्यापाराच्या निमित्ताने शिरकाव केला व त्यानंतर जवळपास १५० वर्षांनी म्हणजेच १७५७ मध्ये झालेल्या प्लासीच्या लढाईत विजय मिळवून भारतात ब्रिटीश सत्तेची मुहूर्तमेढ रोवली व अल्पावधीतच ब्रिटिशांनी संपूर्ण भारतावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले.

इंग्रजांनी भारतात सत्ता स्थापन केल्यानंतर भारतात कायद्याचे राज्य आणावयाचे व हे कायदे ब्रिटीश कायद्यासारखेच असतील हे धोरण कंपनी सरकारने स्विकारले. ब्रिटिशांनी विविध जमीन महसुलाच्या पद्धती सुरु केल्या. उदाहरणार्थ कायमधारा पद्धत, महालवारी पद्धत व रयतवारी पद्धत इत्यादी. ब्रिटिशांनी सारा वसुलीची सक्तीची धोरणे स्वीकारली, आदिवासींच्या जमिनीवर कर बसवले तसेच जंगलातील उत्पादनावर आपला अधिकार प्रस्थापित केला. आदिवासी भटक्या जमातीवर अन्याय व अत्याचार करावयास सुरुवात केली त्यामुळे संतप्त झालेल्या आदिवासी जमातींनी इंग्रजांच्या विरोधात उठाव करण्यास सुरुवात केली. छोटा नागपूर परिसरातील कोलाम, चुआर, ओडीसातील गोंड, महाराष्ट्रातील कोळी, भिल्ल, रामोशी, बिहार मधील संथाल, छोटा नागपूर येथील मुंडा इत्यादी आदिवासींनी मोठ्या प्रमाणात ब्रिटिशांच्या विरोधात उठाव केले. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये अनेक क्रांतिकारी आदिवासी भटक्या जमातींचा सहभाग होता. त्यांनी प्रारंभीच्या काळात इंग्रजांच्या विरोधात दाखवलेल्या शौर्य, पराक्रम व बलिदानाचा इतिहास नक्कीच प्रेरणादायी आहे.

उद्दिष्टे –

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी भटक्या जाती व जमातींच्या योगदानाचा अभ्यास करणे व वंचित राहिलेल्या आदिवासी क्रांतिकारकांच्या चळवळींचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.

स्पष्टीकरण -

भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यामध्ये आदिवासी जमातीचे योगदान महत्वपूर्ण ठरलेले आहे. आदिवासी भटक्या जमातींनी स्वतःच्या प्राणांची स्वतः पर्वी न करता देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये केलेला संघर्ष किंवा दिलेले बलिदान त्यांच्या स्वातंत्र्य लढ्याची आपल्याला साक्ष देतात. १८५७ मध्ये जो पहिला विद्रोह झाला त्याला प्रथम स्वातंत्र्य युद्ध म्हटले जाते त्यामध्ये अनेक क्रांतिकारकांचे योगदान आहे याशिवाय अनेक क्रांतिकारी जाती जमातीसुद्धा सक्रीय होत्या. त्यामुळे या उठावामुळे ब्रिटीश यंत्रणा पूर्णतः हतबल झाली होती.

साधारणतः आदिवासी भटक्या जमातीतील लोक म्हणजे जंगलात राहणारे लोक अशी आजही एक धारणा आहे. परंतु जंगलामध्ये राहणाऱ्या अशिक्षित लोकांमध्ये देखील देशाविषयी असणारे प्रेम, त्यांचा त्याग व दिलेले बलिदान तसेच स्वातंत्र्य लढ्यात दिलेले बलिदान आपल्याला त्यांच्या देशभक्तीची साक्ष देतात. स्वातंत्र्य लढ्यासाठी इंग्रजांविरुद्ध प्रारंभीचे जे लढे झाले ते आदिवासी जमातींनीच दिलेले आहे याची इतिहासात नोंद आहे. इंग्रजांबरोबर संघर्ष करून अनेक आदिवासी क्रांतिकारकांनी स्वतःच्या प्राणांचे बलिदान दिलेले होते.

१९ व्या शतकामध्ये ब्रिटिशांनी अनेक आदिवासी राज्य खालसा केली आणि देशातील अनेक भागांमध्ये त्यांचा आदिवासी भटक्या जमातीसोबत संघर्ष सुरु झाला. अनेक आदिवासी प्रदेशामध्ये ब्रिटिश कार्यपद्धती सुरु केली गेली. या नवीन कार्यप्रणालीमध्ये साहजिकच एकूण आदिवासी भटक्या जमातींना आणि त्यांच्या मुख्यांना सत्ता आणि साधनसामुग्रीला मुकावे लागले. त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध बंड केले. अनेक 'मोसिअनिक' चळवळी देशात बंडखोर भविष्यवाद्यांनी जागोजागी उभ्या केल्या. आणि आपल्या अनुयायांना दिलासा दिला कि, ते परकीयांना हुसकावून लावतील आणि सुवर्णयुग परत आणतील. पुन्हा आपले राज्य स्थापन करणे आणि आदिवासींची संस्कृती आणि संघटना कायम टिकवणे हे त्यांचे ध्येय होते.

के. एस. सिंग यांनी आदिवासी चळवळीचे तीन स्वरूपात विभाजन केले आहे. पहिला टप्पा १७९५ – १८६० यामधला ब्रिटिश साम्राज्याचा उदय, विस्तार आणि स्थापना यांच्याबरोबर तो काळ जुळून आला. दुसरा टप्पा १८६० – १९२० मधील टप्पा वसाहतवादाशी जुळून आला. याच काळात व्यापारांनी ओतलेल्या पैशामुळे आदिवासींची अर्थव्यवस्था भेदून त्यांच्या जमिनी आणि जंगल यांच्याशी असलेल्या नातेसंबंधावर त्याचा परिणाम झाला. तिसरा टप्पा आहे १९२० पासून १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य प्राप्त होईपर्यंत या काळात आदिवासींनी विभाजन चळवळींना नुसतीच सुरुवात केली नाही तर राष्ट्रीय आणि जमीनविषयक चळवळीमध्ये भाग घ्यायला सुरुवात केली.

भारतीय समाजव्यवस्थेवर ब्रिटिश राजवटीचे बरेच बरे-वाईट परिणाम झालेले दिसतात. १७६० – १७७० च्या दरम्यान बिहार मधील चुआर उठाव प्रारंभ होण्याचे कारण दुष्काळ, वाढलेला भूमिकर आणि इतर आर्थिक संकटामुळे मिदनापूर जिल्ह्यातील आदिवासी असलेल्या चुआरांनी धादकाचा शाम गंजन, कालीपाल आणि दुबराजाचा सुबला सिंह, दुर्जनसिंह यांच्या नेतृत्वाखाली उठाव केले तसेच कोल उठाव हा १८३१ मध्ये रांची, सिंहभूम, हजारीबाग, पलामू, मानभूम या क्षेत्रांमध्ये बुध्दो भगतच्या नेतृत्वाखाली झाला होता. हो आणि मुंडा उठाव १८२० ते १८३७ च्या काळात झालेले होते. राजा परहतच्या नेतृत्वाखाली सिंहभूम व छोटा नागपूर हि ठिकाणे इंग्रजांद्वारे हस्तगत केल्याने हा उठाव करण्यात आला होता. बिरसा मुंडा हे एक आदिवासी क्रांतिकारक होते. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात ह्या आदिवासींच्या संग्रामास इतिहासात मोठे स्थान प्राप्त करून देण्याचे श्रेय बिरसा मुंडा यांनाच दिले जाते.

बिरसा मुंडा यांनी विविध जमातींच्या गटांना एकत्र करून त्यांना इंग्रजी सत्तेविरुद्ध लढण्यास प्रेरित केले. इंग्रज सरकारने ३ फेब्रुवारी १९०० ला विद्रोहींचे ठिकाणे उध्वस्त केले व बिरसा मुंडा यास अटक केली. त्यांच्यासोबत जवळपास ४६० आदिवासी युवकांनाही अटक करण्यात आली होती.

संथालचे बंड १८५५ – ५६ मध्ये सुरु झाले ज्यामध्ये राजमहाल जिल्यातील संथालांनी आपला संताप व्यक्त करित सिदो व कान्हू या दोन भावांच्या नेतृत्वाखाली घोषणा केली की देश आपल्या ताब्यात घेऊन कंपनीची सत्ता नष्ट करतील परंतु ब्रिटिश सरकारने मोठ्या लष्करी कारवाईनंतर १८५६ मध्ये स्थिती नियंत्रणात आणली.

महाराष्ट्राच्या भूमीत इंग्रजांना पहिला हादरा आद्यक्रांतिवीर उमाजी नाईक यांनी दिला. जनतेवर वाढणारे इंग्रजांचे अत्याचार जुलूम पाहून उमाजी नाईक ने इंग्रजांविरुद्ध बंड पुकारले. १४ वर्षे इंग्रजांना सळो कि पळो करणारे पहिले क्रांतिकारक म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते व ते १८३१ मध्ये ब्रिटिशांच्या हाती सापडले.

१८१९ मध्ये भिल्लांनी सुद्धा आपले नवे स्वामी इंग्रजांविरुद्ध बंड केले. यात प्रामुख्याने कन्हैया, चिल्या, जीवा, रामसिंग, वसावा, उमेडसिंग, कुवरसिंग, काझीसिंग (खाज्या नाईक), भीमा नाईक, भागोजी नाईक अशा अनेक ज्ञात – अज्ञात वीरांनी बलिदान दिले. भिल्लच्या शेजारी कोळ्यांमध्येसुद्धा इंग्रजांच्या बदल असंतोष होता त्यांचे किल्ले इंग्रजांनी उध्वस्त केले होते. १८२९, १८३९ व १८४४ मध्ये कोळ्यांचे बंड झाले पण त्यांचेही दमन करण्यात आले.

इंग्रज सरकार आणि त्यांची प्रशासनप्रवृत्ती यामुळे रामोशी समाज हि अस्वस्थ झाला होता. १८२२ मध्ये त्यांचा सरदार चितरसिंह याने सातारच्या आजूबाजूचा प्रदेश लुटला व १८२५ – २६ आणि १८२९ पर्यंत ह्या प्रदेशातील वातावरण अस्वस्थतेचे होते. १९१४ – १९२० मध्ये जतरा भगत व बलराम भगत यांनी ताना भगत आंदोलनाचे नेतृत्व केले.

अल्लुरी सीताराम राजूंनी ब्रिटीशांच्या विरोधात आदिवासींमध्ये जागृती निर्माण करून ब्रिटीशांपासून भारताला स्वतंत्र करण्यासाठी आदिवासी समाजाला संघटीत केले आणि ब्रिटीशांच्या विरोधात रम्पा उठाव केला (१९२२-१९२४). सीताराम राजूंच्या क्रांतिकारी सहकाऱ्यामध्ये बिरैय्या डोरा याचे नाव प्रसिद्ध आहे. ७ मे १९२४ रोजी इंग्रजांसोबत झालेल्या चकमकीमध्ये अल्लुरी सीताराम राजू व अनेक क्रांतिकारक यांचा मृत्यू झाला.

मणिपूर येथील नाग आंदोलनाचे नेतृत्व जादोनांग करीत होता. हे आंदोलन इंग्रजविरोधी आंदोलन असल्याने इंग्रजांनी जादोनांगला अटक करून २९ ऑगस्ट १९३१ मध्ये फाशी दिली. पुढे ह्या आंदोलनाचे नेतृत्व १६ वर्षीय गाइदिन्ल्यूकडे आले. कालांतराने हे आंदोलन राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सहभागी झाले. ऑक्टोबर १९३२ मध्ये इंग्रजांनी गाइदिन्ल्यूला अटक केली. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर तिची कैदेतून सुटका झाली. जवाहरलाल नेहरू यांनी तिचा 'राणी' असा उल्लेख केला तेव्हापासून तिला राणी गाइदिन्ल्यू म्हणून ओळखले जाते. १९४२ मध्ये जयपूर राज्यातील कोरापूर येथे लक्ष्मण नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली उठाव करण्यात आला होता.

अशाप्रकारे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील वरील जे उठाव अथवा चळवळी झालेल्या आहेत त्यांच्या अभ्यासावरून आपल्याला असे सांगता येईल की, स्वातंत्र्याच्या संग्रामामध्ये आदिवासी भटक्या जमातीचा सहभाग हा अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे तसेच ब्रिटीश शासनकाळातील आदिवासी भटक्या जमातींची आंदोलने ही सर्व आंदोलनामध्ये अधिक निरंतर, आतंकी व हिंसक होती हे आपणास दिसून येते.

संदर्भसूची –

१. डॉ. ग्रोव्हर.बी.एल, आधुनिक भारताचा इतिहास, एस चंद एन्ड कंपनी लि, नवी दिल्ली
२. अहिर राजीव २०१९, आधुनिक भारत का इतिहास, स्पेक्ट्रम बुक्स प्रा. लि, नई दिल्ली
३. शहा घनश्याम, भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड पब्लिकेशन, सुधारित द्वितीय आवृत्ती २०११
४. माने लक्ष्मण, विमुक्तायन, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई १९९७